

Кирил А. Фурсов

ДЪРЖАВАТА ТЪРГОВЕЦ

*Отношенията на английската Източноиндийска компания
с английската държава и индийските патримонии*

София, 2023

Кирил Андреевич Фурсов
ДЕРЖАВА-КУПЕЦ
Отношения Английской Ост-индийской Компании
с английским государством и индийскими патримониями

© Кирил Андреевич Фурсов, 2006
All rights reserved

© Издателство „Изток-Запад“, 2023

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

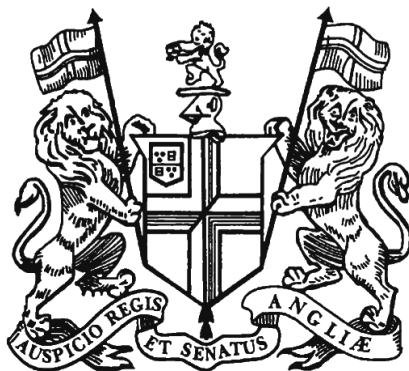
© Ива Николова, превод, 2023
© Даниела Червенкова, оформление на корицата, 2023

ISBN 978-619-01-1299-0 (мека подвързия)
ISBN 978-619-01-1300-3 (твърда подвързия)

Кирил А. Фурсов

ДЪРЖАВАТА ТЪРГОВЕЦ

*Отношенията на английската Източноиндийска компания
с английската държава и индийските патримонии*

Превод от руски
Ива Николова

КАТЕХОН

Водещ редактор
Григор Сарийски

№1	Клаус Шваб	<i>Капитализъм на заинтересованите</i>
№2	Николай Вавилов	<i>Некоронованите крале на червен Китай</i>
№3	Иво Христов	<i>Не пожелахте да чуете</i>
№4	Джоузеф Плъмър	<i>Тайните структури на властта</i>
№5	Димитър Събев	<i>Маркетинг, потребление и икономически растеж</i>
№6	Андрей Фурсов	<i>Водораздел</i>
№7	Уан Иуей	<i>Глобализация по китайски</i>
№8	Александър Дугин	<i>Четвъртият път</i>
№9	Едуард Грифин	<i>Създанието от Джекил Айлънд</i>
№10	Д-р Анна Лембке	<i>Допаминов свят</i>
№11	Алексей Вандам	<i>Геополитика и геостратегия</i>
№12	Норберт Херинг	<i>Финалната игра на капитализма</i>
№13	Даниел Естулин	<i>Институтът „Тависток“</i>
№14	Имануел Уолърстийн	<i>Исторически капитализъм</i>
№15	Съст. Улрих Мис	<i>Великото зануляване</i>
№16	Андрей Фурсов	<i>Оргазмът на богомолката</i>
№17	Съст. Давид Енгелс	<i>Обновлението на Европа</i>
№18	Уилям Х. Макнийл	<i>Възходът на Запада, том 1 и 2</i>
№19	Ханс-Йоахим Маац	<i>Общество на страха</i>
№20	Каръл Куигли	<i>Англо-американският управляващ елит</i>
№21	Игор Шнуренко	<i>Демонът отвътре</i>
№22	Робрт Ф. Кенеди-мл.	<i>Истинският Антъни Фаучи</i>
№23	Дмитрий Зикин	<i>Забранената икономика</i>
№24	Игор Шнуренко	<i>Хакнатият човек</i>
№25	Алън У. Дълес	<i>Изкуството на разузнаването</i>
№26	Матиас Десмет	<i>Психология на тоталитаризма</i>
№27	Валентин Вацев	<i>Актуалността на миналото</i>
№28	Артур Кордон	<i>Перспективата изкуствен интелект</i>
№29	Боян Чуков	<i>Матрицата 2</i>
№30	Тома Пикети	<i>Кратка история на равенството</i>
№31	Кирил Фурсов	<i>Държавата търговец</i>

Съдържание

Благодарности.....9

Увод 11

Глава I

Обзор на източниците и на изследователската литература 21

I.1. Обзор на източниците 21

I.1.1. Материали на самата Източноиндийска компания..... 21

I.1.2. Държавни материали 23

I.1.3. „Англо-индийски“ материали (които се появяват в хода на взаимоотношенията между Източноиндийската компания и индийските владетели) 24

I.1.4. Индийски материали..... 24

I.2. Обзор на изследователската литература..... 25

I.2.1. Изследвания за историята на Източноиндийската компания 26

I.2.2. Изследвания за историята на Великобритания и Британската империя 32

I.2.3. Изследвания за историята на Индия 33

I.2.4. Изследвания за социално-икономическата история и историята на световната икономика..... 38

I.2.5. Трудове за теоретичните проблеми на развитието на капиталистическата система и националната държава 38

I.2.6. Трудове за общата методология, теорията на системите и методологията на социално-историческите изследвания	40
--	-----------

Глава II

Търговецът в борба за монопол: отношенията на Източноиндийската компания с английската държава и индийските патримонии през XVII и първата половина на XVIII в.....	43
--	-----------

II.1. Компанията и английската държава през XVII и първата половина на XVIII в.	43
---	-----------

II.1.1. Компанията в епохата на ранните Стюарти и революцията (1600–1857).....	43
---	-----------

II.1.2. Компанията в епохата на Реставрацията и Славната революция (1657–1709)	62
---	-----------

II.1.3. Компанията през първата половина на XVIII в.	77
--	-----------

II.2 Компанията и индийските патримонии през XVII и първата половина на XVIII в.	86
--	-----------

II.2.1. „Периодът на факториите“ (от началото на XVII в. до 80-те и 90-те години на века).....	86
---	-----------

II.2.2 „Периодът на фортовете“ (между 80-те и 90-те години на XVII в и средата на XVIII в.)	114
--	------------

Глава III

От търговец към държава-търговец: превръщането на Източноиндийската компания в индийска полития и отговорът на Великобритания (1757–1784).....	131
---	------------

III.1. Отношенията на компанията с индийските патримонии (през 70-те години на XVIII в. и периодът между 1765 и 1772 г.)	131
---	------------

III.1.1. Коренният прелом – началото на трансформирането на компанията в полития.....	131
--	------------

III.1.2. Бнгалия, 1757–1772 – формирането на компанията като полития	139
---	------------

III.2. Отношенията на компанията с британската държава (1763–1784)	160
III.2.1. Начало на държавната намеса (1763–1773).....	160
III.2.2. Установяване на ефективен контрол от държавата (1773–1784)	181
Глава IV	
Държавата-търговец – отношенията на Източноиндийската компания с индийските патримонии (между втората половина на XVIII и първата половина на XIX в.) и с британската държава (от края на XVIII и първата половина на XIX в.)	202
IV.1. Офанзивата в Индия – компанията и индийските патримонии през втората половина на XVIII и първата половина на XIX в.	202
IV.1.1 Източноиндийската компания и другите политики (1765–1805)	202
IV.1.2 Източноиндийската компания като доминираща държава (1805–1818)	255
IV.1.3. Източноиндийската компания като върховна власт (1818–1858)	264
IV.2. Отстъплението във Великобритания – компанията и държавата през последната четвърт на XVIII и първата половина на XIX в.....	289
IV.2.1. От загубата на независимост до загубата на търговски монопол (1784–1813).....	289
IV.2.2 От загубата на монопол до загубата на влияние (1813–1833).....	312
IV.2.3. От загубата на влияние до политическата смърт (1833–1858).....	321
Заклучение	341
Глосарий.....	357

Съкращения на наименованията на източниците в позоваванията в текста.....	361
Английската Източноиндийска компания и светът.....	362
(Съпоставителна хронологична таблица).....	363
Списък на използваните източници и литература	372
Източници	372
Изследователска литература.....	375
Справочна литература	388
За автора	389

Благодарности

Искам да изразя искрената си благодарност и признателност на хората, които изиграха важна роля за появата на тази книга. Това преди всичко са моите научни ръководители д.и.н. професор Леонид Борисович Алаев и покойният к.и.н. Борис Анатолиевич Иванов.

Борис Анатолиевич беше научен ръководител на моята курсова и на дипломната ми работа и на магистърската и на кандидатската ми дисертация от септември 1998 до март 2004 г. Борис Анатолиевич беше единственият член на факултета по история на Южна Азия в Института за страните от Азия и Африка към Московския държавен университет, проявил заинтересованост и искрено подкрепил онази насока на изследването, с която се занимавам – властта, обществото и икономиката на Южна Азия през Новото време, Южна Азия в световната система и теоретичните проблеми.

Под ръководството на Леонид Борисович Алаев завърших кандидатската си дисертация през 2004–2005 г. В ползотворни спорове с него бяха шлифовани много идеи на моя труд, с научния си авторитет той неведнъж защити правото ми на този подход към историята, към който се придържам и който смятам за истински научен подход за един историк.

Много съм благодарен на хората, които прочетоха моя труд с доброжелателен интерес и затова техните забележки бяха разумни и полезни. Това са д.и.н. Андрей Генадиевич Володин, д.и.н. професор Владимир Александрович Тюрин, д.и.н. професор Аполон Борисович Давидсон, к.и.н. Татьяна Николаевна Загородникова и Михаил Генадиевич Мокринский. Разговорите с тях създадоха онзи интелектуален и емоционален фон, който направи работата ми над дисертацията и монографията истинско интелектуално приключение. А. Г. Володин и В. А. Тюрин станаха рецензенти на монографията ми.

Благодарен съм също така на д.и.н. професор Михаил Серафимович Мейер, директор на Института за страните от Азия и Африка, чиято подкрепа усещах през всички години на обучението си в него. Мога съвсем ясно да заявя, че без тази подкрепа монографията ми едва ли щеше да бъде издадена толкова бързо, тъй като по пътя възникнаха твърде много пречки и препятствия, които нямат нищо общо с науката.

Освен това искам да благодаря на к.и.н. Олга Павловна Вечерина, чиито лекции по история на световния пазар на благородни метали и на скъпоценни камъни разшириха историческия ми кръгозор.

И, разбира се, моята книга щеше да е невъзможна без интелектуалната, емоционалната и техническата подкрепа на родителите ми – Людмила Михайловна и Андрей Илич Фурсови.

Увод

Английската Източноиндийска компания всъщност е връстница на английския капитализъм. Исторически тя е малко по-млада от Моголската империя, но е по-стара от английската национална държава (*nation-state*). В тази компания и чрез нея се свързват историята на Англия и Индия, а също така много неща в самите истории на тези две държави. В английската история Източноиндийската компания сякаш свързва периодите на управлението на две велики кралици – Елизабет и Виктория, а в индийската – две велики империи: Моголската и Британската. Източноиндийската компания се ражда три години преди смъртта на Елизабет – в периода, в който живее Шекспир, – а умира по времето на Виктория и Дикенс, надживявайки три династии (на Тюдорите, на Стюартите и Хановерската) и половина (протекторатът на Кромуел).

Две и половина столетия е продължителността на живота на една династия или дори на една държава. Всъщност Източноиндийската компания дълго време е именно държава в държавата, дори в две държави – Великобритания и (пост)моголска Индия. Източноиндийската компания е уникална организация в историята на човечеството. Този извод може да изглежда преувеличен само на пръв поглед. Историята познава много различни търговско-властови структури. Такава е и републиката-търговец (Венеция), и „асоциацията на военно-търговските къщи“ (така М. Н. Покровский нарича княжествата на Киевска Рус), и съюзът на търговските градове (Ханза). Историята познава много могъщи политики и компании. Но в историята има само един случай, при който съществува търговска компания, станала властови организъм, държава(-компания) в държавата, сякаш въплъщавайки девиза на „Наутилус“ на капитан Немо – *mobilis in mobile*¹, и която известният английски историк Т. Б. Маколей определя като поданик в едното полукълбо и суверен в другото [HPD/3, XIX, p. 509]. Този случай, този странен и уникален хибрид е английската Източноиндийска компания.

Естествено, такъв вид компании има не само в Англия, а също така например в Нидерландия (1602–1799), във Франция (поредицата компании в периода 1664–1793). Само че тяхната история не може да бъде сравнена с

¹ Подвижно в подвижното (лат.).

Всички бележки под линия, освен изрично отбелязаните, са на автора.

историята на Английската източноиндийска компания (става дума именно за съдържателно сравнение, а не за сравнителен исторически анализ на различните източноиндийски компании, който е на дневен ред за изследователите). Дори в периодите на най-големия си разцвет нито холандската, нито френската компания притежават такава икономическа и военна сила и най-вече такава автономия от държавата, че за тях да може да се говори като за самостоятелни властови организми. (Техните съвети на директорите се назначават например от държавните органи.) Освен това нито Нидерландия, нито Франция някога са заемали такова място в световната икономика, каквото Великобритания заема през XIX век. Очевидно уникалността на Английската източноиндийска компания съответства на уникалността на:

- английската история (родината на индивидуализма, на Великата харта на свободите, на номинализма, зоната на социалните битки без победител в периода между XV и XVI в. между земевладелците и селяните и в резултат на това на появата на уникалния слой на *джентриите*, на който историята дължи първата истинска буржоазна революция)²;
- онова явление, което специалистите по икономическа история наричат „англосаксонски пазарен капитализъм“ [Gray, 1998, p. 13];
- епохата между XVII и XVIII в., която съвсем очевидно вече не е Средновековие, но все още не е и Новото време. С днешна дата често наричат епохата между 1453 и 1789 г. „ранна нова история“ (*early modern history*), отделяйки от нея периода между XVII и XVIII в. като време на „Стария ред“ (*ancient regime*). Политико-икономическата особеност и двойственост на този сегмент се състои в това, че капитализмът вече съществува като начин на живот, като метод за упражняване на властта и натрупване (търговски капитализъм), но не е подчинил на себе си не само съвкупния процес на общественото производство, но дори и реалния процес на производството и не е създал адекватна на себе си система на производителните сили – индустриалната; тази ситуация прави възможна появата и съществуването на изключително сложни, противоречиви и богати на съдържание социални феномени, които са невъзможни в рамките на „системно дефинираните“ епохи.

Въпреки почти двеста и шейсетгодишното съществуване на Източноиндийската компания, а също така и въпреки нейната роля и значение в историята на Великобритания, на Британската колониална империя и на Индия, както в руската, така и в чуждестранната (западната и индийската) наука на проблема на компанията като специфичен, различен от английската държава субект, като „държава в държавите“ се отделя изключително малко внимание, в най-добрия случай – по допирателната.

² Вж. Brenner R. 1982. *The Agrarian Roots of European Capitalism // Past and Present.* – Oxford. – № 97. – P. 16–113; MacFralen A. 1979. *The Origins of English Individualism: The Family, Property a. the Social Transition.* – N.Y.: Cambridge University Press. – 216 p.; Moor B., Jr. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord a. Peasant in the Making of the Modern World.* – Harmondsworth etc. & Penguin Books. XVI, 559.

Източноиндийската компания наистина е необикновен субект на политико-икономическата дейност. Тя (той) е една (един) в няколко битности и то различни по своята политико-икономическа природа „битности“. Източноиндийската компания е търговска корпорация, фирма. В същото време се оказва функционален орган на английската държава в Южна Азия. И накрая, прониквайки в южноазиатския свят, компанията известно време е в ролята на елемент и местна полития – на Моголския султанат³.

В този труд следвам бързо развиващата се в политическата наука и историческите изследвания тенденция да не използвам термина „държава“ (*state*) за стадийно предшестващите националната държава (*nation-state*) (т.е. докапиталистическите) форми на властова организация. Това не само отразява невярно и изкривява тяхната социална природа, но и модернизира докапиталистическите реалности *a la* капитализъм. В този труд за характеристиката на докапиталистическите властови структури е използван термина „полития“ (по-широк термин, приложим към която и да било властова организация) и „патримония“ (както и „държавата“, частен случай на полития; бил е доста разпространен на Изток)⁴.

³ В историографията до ден днешен не приемат термина „султанат“ за империята на Монголите; той е „запазен“ единствено за империите на тюркските и афганистанските династии от XIII и началото на XVI в. с център Делхи, които я предшестват. Но в действителност този термин широко се използва и в моголска Индия както в официалните документи, така и в хрониките [Ansari, 1984. p. 45; Badauni, 1868, p. 337; Khwajah Nizam-ud-din Ahmad, 1931, p. 30, 126, 409, 424, 458]. Изобщо от времената, в които империята на Селджукидите се разпада (от края на XII в. нататък) с арабския термин „султан“ започва да се обозначава всеки независим светски владетел в мюсюлманската полития [Гафуров, 1987, с. 73]. Самият моголски монарх често е наричан (пади)шах, но едното не противоречи на другото: терминът „султан“ идва от арабската (станала общомюсюлманска) традиция, а „шах“ – от иранската. Всеки (мюсюлмански) шах автоматично е султан (но не всеки султан е шах).

Между другото, не е правилно „Моголската империя“ и „Делхийският султанат“ да бъдат разделяни; по принцип всичко това е Делхийският султанат (1206–1857). Моголите са само една от династиите на тази империя (заедно с Гуламите, Хилджите и др.). Това разделение в науката тръгва от факта, че европейците заварват именно Моголите. Разбира се, с течение на времето административната и данъчната система на империята се усложнява и моголско-сурският период от историята ѝ отбелязва качествен скок в развитието на тази система. Въпреки това налице е всъщност непрекъсната традиция на мюсюлманската империя в Северна Индия от XIII и до средата на XIX в. с център (през по-голямата част от времето) в Делхи. Може да се направи паралел – френското кралство по времето на Людовик XI (1461–1483) съществено се различава от френското кралство по времето на Луи Филип (1830–1848). Но въпреки това и в двата случая говорим за кралство Франция, макар социално-икономическите, политическите и други промени, които стават в тази страна за 350 години, да са колосални и да не могат да бъдат сравнявани с промените в Индия от XIII до XVIII в. Но това е друга тема.

⁴ Неслучайно издаването в Русия списание на властовите организации се наричаше „Полития“, а в списание „Изток (Oriens)“ се появи специална рубрика „Източна полития“. Според мен това е доказателство вече не само за силата на споменатата тен-

С цялата полифункционалност на Източноиндийската компания и нейното паралелно включване в различни системи като тяхна подсистема тя остава специален и цялостен агент (субект) на икономически и властови отношения – със свои цели и интереси (далеч не във всичко съвпадащи с интересите на държавата или на едни или други социални групи във Великобритания, камо ли в Индия), със свои структури, включително и въоръжени сили.

Следователно пред нас е много сложен и вътрешно противоречив феномен, чиито анализ и дори елементарно описание са невъзможни без и извън, от една страна, историята на Великобритания и нейната колониална империя, и, от друга – историята на Индия (Южна Азия). Противоречивата, двойствена (търговско-властова и държавно-патримониална) природа на компанията, нейната специфика като исторически феномен се проявява най-ясно именно в отношенията с различните по същността си политики – английската държава и индийските патримонии. Всъщност истинското изследване на историята на компанията е възможно единствено в рамките на „триъгълника“ „английска държава – Източноиндийска компания – Моголски султанат“ (и индийските патримонии изобщо) заради двойствената, властово-търговска природа на компанията, чиито политически и икономически функции водят началото си до известна степен от Уайтхол и Уестминстър, а до известна степен от Пауновия трон на Моголите.

Колкото и да е парадоксално, точно този комплекс от отношения, определящ политико-икономическата природа на Източноиндийската компания, до ден днешен не е бил обект на **системно** изследване не само в руската, но и в западната и индийската наука. Има изследвания, посветени или на отноше-

денция, но и за нейното „институционализиране“ по принцип и по-специално в нашата ориенталистика. И наистина, в анализа на властовата организация терминът „полития“ (*polity*) дава възможност да се спазва принципа на историзма, ясно разграничавайки феномените на капиталистическата система от всички други. В строго научно-терминологичен смисъл феноменът на държавата и самият термин са здраво „обвързани“ с новоевропейската реалност. Например авторитетната „Енциклопедия на социалните науки“ определя държавата като „форма на централизирано гражданско управление, която се развива в Европа от XVI в.“ [Social Science Encyclopedia, 1985, p. 818]. (Подробно за еволюцията на термините *state* и *polity* вж. Понятията государства, 2002; Crevelde 1999; Springbord, 1992.) Показателно е, че на френски език терминът *Etat* в смисъл на „държава“ започва да се употребява от 1636 г., а първото теоретично изследване на *state* като държава е направено от Т. Хобс в „Левиатан“ през 1651 г.

Терминът „патримония“ и по-конкретно „патримониална империя“ е много често употребяван в станалия класически труд „Политическата система на империята“ на Ш. Айзенщат [Eisenstadt, 1963]. Сред идеолозите термините „полития“ и „патримония“ широко се използват от Б. Стайн, Дж. Ричардс, С. Гордън и др. (продължавайки, наистина, според мен непосредствено да използват за обозначаването на същите структури и термина „държава“). В този труд за индийските властови структури термините „полития“ и „патримония“ се използват като теоретични, а „империя“, „държава“, „княжество“, „султанат“ и т. н. нямат теоретична натовареност.

нията на Източноиндийската компания с различните политики, или на отделните аспекти на тези отношения, или на обособени хронологични сегменти от историята на тези отношения. И то при положение, че необходимостта от системно изследване на комплекса от отношения, за който става дума, е доста назряла както от гледна точка на конкретното историческо изследване, така и в контекста на теоретико-методологичните промени, настъпили в социално-историческата наука през последните трийсет години.

По тази причина в центъра на това изследване е, от една страна, историята на отношенията на Източноиндийската компания с английската държава, и от друга – с индийските патримонии и промяната на характера и логиката на тези отношения. Според мен точно такова историческо изследване дава възможност да се постави и да се предложи решение на проблема, който е едновременно теоретичен и исторически, за политико-икономическата природа на Източноиндийската компания (през призмата на властовите отношения). Същност целта на този труд е именно анализа на посочения проблем.

Това означава, че за Източноиндийската компания се говори като за колективен търговец и в същото време специфичен вид политико-икономическа организация, алтернативна на западноевропейската *nation-state* и на източната полития (*patrimony*), действаща като властови конкурент спрямо двете и паралелно с това функционираща като техни органи.

Хронологично трудът обхваща периода от началото на XVII до първата половина на XIX в. (включително) – цялата история на Източноиндийската компания, като се започне от нейното създаване през 1600 г. и се свърши с нейното ликвидиране като инструмент на Великобритания за управление на Индия през 1858 г. (като търговска организация компанията е разпусната през 1874 г.).

Възможни са различни периодизации на Източноиндийската компания, това зависи от гледната точка, критериите и задачите на изследването. От гледна точка на отношенията с посочените политики и изхождайки от променящата се природа на компанията, нейната история може да бъде разделена на три периода – два от тях са доста дълги, а третият, който ги свързва, е кратък, но въпреки това е изключително важен и се различава от първите два. Първият период (през XVII и първата половина на XVIII в.) е времето, през което Източноиндийската компания функционира като (предимно) търговска организация. През този период в Англия компанията получава търговски и административни привилегии от държавата, а в Индия извършва търговия, без изобщо да има каквито и да било намерения да завзема територии. През втория период (средата на XVIII в.) се извършва трансформирането на Източноиндийската компания от търговец в държава-търговец благодарение на това, че завладява Бенгалия. Третият период (през последната четвърт на XVIII и първата половина на XIX в.) е историята на компанията паралелно като търговска корпорация и индийска полития, в качеството на каквато тя

контактува с другите индийски политики и с британската държава. С оглед на това в труда се поставят и се решават (отварят се като тема) следните задачи:

- конкретно историческо изследване на отношенията на Източноиндийската компания с английската държава (с кралската власт и с парламента) и с индийските патримонии – Моголския султанат, неговите съседи и основните му наследници. Освен всичко останало, това ще даде възможност за пръв път в научно обръщение да бъде пуснат цял корпус от важни източници;
- анализ в хода на изследването на характера и логиката на историческите промени на тези отношения, което ще даде възможност по-добре да бъде разбрана историята на Индия и Великобритания през XVII и първата половина на XIX в.;
- анализ на влиянието на посочените отношения върху политико-икономическата природа и развитието на Източноиндийската компания и – в обратна посока – влиянието на природата на компанията и логиката на нейното развитие върху тези отношения, което дава възможност по-добре да бъдат разбрани феноменът на Източноиндийската компания и нейното място в историята на Южна Азия, Великобритания и световната капиталистическа система.

Така централният проблем се решава в три тематични сфери, които, макар и различни, не само са тясно свързани помежду си, но създават някакво (на принципа на „кръговете на Ойлер“) единство. Повтарям че, за съжаление, нито една от посочените теми (дори първата – фактографската) не е била обект на специално и систематично изследване в руската наука. Не всички техни аспекти са намерили равностойно осветляване и в чуждестранната наука.

Струва ми се, че в наши дни тематиката и проблематиката на Източноиндийската компания стават важни не единствено сами по себе си, но и в по-широк план. Редица обстоятелства, обусловени както от логиката на развитието на съвременния свят, така и от най-новите тенденции в развитието на науката и по-специално от промените в методологията на социално-историческите изследвания, придават на проучването на компанията изключително актуален научен характер и позволяват да се погледне по нов начин на нея и тя да бъде оценена като исторически феномен.

Първо. Преди края на XX в. държавата (*nation-state*) престава да бъде единственият важен агент на световната политико-икономическа система (процесът започва в средата на XX в.) – появяват се нейни легални и нелегални конкуренти на различни нива – международно, транснационално, макрорегионално. Отношенията между държавата и недържавните форми на организация и конкуренцията помежду им все повече се превръщат в актуален практически проблем. Триумфът на *nation-state*, който сякаш нямаше да има край, се оказва исторически преходен. От тази гледна точка историята на Източноиндийската компания и нейните отношения с английската държава придобиват още едно измерение – като история на сътрудничеството и съ-

перничеството на принципно различни форми на политико-икономическа организация на капиталистическата епоха. В същото време една от посочените форми – държавата – е типична за епохата на зрелия капитализъм, докато другата – Източноиндийската компания – е типична за епохата на „ранния капитализъм“; освен това с много от характеристиките си тя изпреварва транснационалните компании (ТНК) (изследователите вече забелязаха това⁵), тоест феномена на късния капитализъм.

Второ. Заради отслабването (или, както казват в англосаксонските страни, *withering away* или *fading away* – разтварянето, разтапянето) на националната държава през последните 20–25 години тя престана да бъде единствена базисна единица не само на социалната организация, но и на социалния анализ. От 70-те години на ХХ в. нататък, с разгръщането на научно-техническата революция (НТР) и глобализацията, от една страна, се съживи вниманието към старите единици на анализа – например цивилизацията, – а, от друга, се появиха принципно нови единици – например светът като цяло, свет-системата (*histoire globale* на Ф. Бродел, свет-системният анализ на И. Уолърстийн и други историко-глобалистски подходи), макрорегионът (Средиземноморието, Ал-Хинд в трудовете на А. Уинк, Югоизточна Азия в трудовете на А. Рийд⁶) или транснационалните компании.

С течение на времето търсенето на нови единици за социален анализ логично се разшири от епохата на късния капитализъм към „докапиталистическите“ и раннокапиталистическата („ранната Нова“) епохи; в тях започват да търсят алтернативни на държавата форми на политико-икономическа организация, които всъщност са били победени от нея през ХІХ в., но през късното Средновековие и през ХVІ и ХVІІІ в. действат като конкуренти на държавата – такива, каквито стават транснационалните компании през втората половина на ХХ в., а в самия край на ХХ в. – „регионалните икономики“ [Ohmae, 1995, p. 11].

Сред тези конкуренти-алтернативи на държавата историците специално открояват търговските политико-икономически структури от сорта на Венеция и Ханза. Според мен към този вид структури с известни уговорки може да бъде причислена и Източноиндийската компания, чиито отношения, от една страна, с английския капитал и, от друга – с английската държава имат едновременно взаимнодопълващ се и конкурентен характер. От тази гледна точка Източноиндийската компания може да бъде разглеждана като своеобразна единица за социално-исторически анализ (чието значение всъщност

⁵ Вж. Bayly, 2004, p. 63; Fisher, 1991, p. 3; Gray, 1998, p. 62.

⁶ Например Wink A. 1989. «AI-Hind»: India and Indonesia in the Islamic World Economy, c. 700–1800 A.D. // India and Indonesia during the Ancien Regime. – Leiden etc.: Brill. – P. 33–72; Reid A. 1990. The Seventeenth-Century Crisis in Southeast Asia // Modern Asian Studies. – Cambridge. – Vol. 24, № 4. – P. 639–659.

намалява правопрпорционално на увеличаването на значението на такава социална единица, каквато е националната държава). В този смисъл историята на отношенията между Източноиндийската компания и английската държава е история на отношенията между двама специфични, но взаимосвързани с отношенията на социалната сиблиогенеза агенти, като с напредването на капиталистическата еволюция значението и ролята на единия от тях от определен момент нататък намалява.

Трето. През последните десетилетия интересът към епохата, обхващаща периода между XV и XVIII в. (по-точно, между 1450 и 1750 г.) се съживи. Тази епоха винаги е била неудобна за изследователите, тъй като вече не е феодална (и не е традиционна), но все още не е капиталистическа (и не е съвременна). Тя ту беше включвана в късното Средновековие, ту я квалифицираха като раннокапиталистическа, но и в двата случая тази много важна епоха изгубваше самостоятелния си характер и се превръщаше във функция или на предшестващия исторически период (пост...), или на онзи, който е след нея (пред..., прото...). С днешна дата все по-широко се използва терминът „ранносъвременна епоха“, който макар да не е много точен, все пак поставя акцента върху самостоятелния, а не върху функционалния период на цялата епоха, която не се вписва напълно нито в Средновековието, нито в новото време, а притежава свои уникални характеристики. Точно през тази епоха възниква и процъфтява и Източноиндийската компания, която в самата капиталистическа епоха запада. От тази гледна точка Източноиндийската компания може да се превърне в ключ за своята епоха (на „пазара без капитал“ – Ф. Бродел) в същата степен, в която и епохата – за нея.

Четвърто. Научно-техническата революция и „метаморфозите на знанието, богатството и насилието“ (А. Тофлър) през епохата на късния капитализъм предизвикаха драстично (сравнимо с първото десетилетие и 20-те години на XX в.) засилване на интереса към капитализма като историческа система, към неравномерностите и нелинейностите в неговото развитие. Така стана очевидно, че едни и същи закони на капитализма действат по различен начин и довеждат до различни резултати в ядрото и на периферията на капиталистическата система. Например проучванията⁷ показаха, че процесите, които в ядрото (в центъра) на капиталистическата система имат диахронен характер и са свързани като причина и следствие (например първоначалното натрупване на капитала и капиталистическото натрупване), на периферията могат да протичат синхронно, като се блокират помежду си, вследствие на което капиталистическото съдържание на процеса се унищожава и изчезва.

Действайки в началото във външна за капитализма зона, а след това на неговата периферия, във функционирането си Източноиндийската компания

⁷ Murray M.J. 1980. The Development of Capitalism in Colonial Indochina (1870–1940). – Berkeley etc.: University of California Press. – XII, 685 p.

показва редица такива нелинейности, което поражда нови стимули за нейното изследване – в контекста на теорията на капитализма като система.

Пето. Последните 15–20 години показаха значително съживяване на интереса, от една страна, към тематиката за империите изобщо и по-специално за колониалните империи и от друга – към колониализма. Доказателство за това са огромният брой трудове, например петтомната „Оксфордска история на Британската империя“ (1998–1999), която предизвика дискусии и многобройни отзиви (например Howe, 2001), или обобщаващата компаративистка „Империата“ на Д. Лийвън [Lieven, 2000].

Мнозина историци разглеждат историята на империите и по-конкретно на Британската колониална империя като алтернативна държавноцентрична история. Имайки предвид XIX в., някои изследователи (например М. Синха) дори подчертават, че на събитията трябва да се гледа не от позициите на „Великобритания“ или на „Индия“, а на „имперско обществено образувание“ [Howe, 2001, p. 136]. Но в такъв случай ембрионалните характеристики на такова образувание се виждат още в Източноиндийската компания.

Преосмислянето на имперската тематика върви паралелно с преосмислянето на колониализма, за което директно призовава Д. Лийвън, и този проблем се превръща в арена на остри политически (идейно-политически) битки между онези, които, както Д. Лийвън и особено Н. Фъргюсън [Ferguson, 2002], се стремят да намерят в колониализма не само негатив, но и позитив, тоест на такива историци, в чиято отправна точка на подхода са се превърнали негативните характеристики на постколониалната епоха и които стават все повече, и тъй наречените „постколониалисти“.

Последните вървят по пътя, чието основоположник е Е. Сади, който тълкува западния ориентализъм като форма на „власт-знание“ (термин на М. Фуко), създадена от Запада, от колонизаторите за „ориентализирането на Изтока“, тоест за изграждането на образа на статичен и неспособен на развитие Изток, което оправдава подчиняването на Изтока на Запада, и на наука, която създава такъв образ. В този случай призивът за преосмисляне на колониализма звучи като призив за отказ от западноцентричната ориенталистика и за пренаписване на историята на Изтока от позицията на самия Изток, а не на неговите западни колонизатори, просветители и „прогресори“, независимо какви са били намеренията им. Така по парадоксален начин на границата между XX и XXI в. останалата в миналото колониална епоха става обект на остри спорове, на борба на идеи. Точно през тази епоха започва и късният стадий на съществуването на Източноиндийската компания, чието изследване трябва да взема под внимание тези спорове или поне да ги има предвид.

Разбира се, в ограничените рамки на този труд не беше възможно да бъдат взети предвид всички посочени промени, актуализиращи темата за Източноиндийската компания, и директно да се реагира на тях (това е задача на следващия етап от изследването), но по време на работата нито за миг не забравях

за съществуването на тези промени и когато разглеждах едни или други проблеми, вземах под внимание самия факт на тяхното съществуване.

В съответствие с целите и задачите, трудът се състои от увод, четири глави, заключение, глосарий на специалните термини, сравнителна хронологична таблица „Английската източноиндийска компания и светът“ и списък на използваните източници, изследователска и справочна литература. В първата глава е представен обзор на източниците и историографията по темата на труда. Втората, третата и четвъртата глава са посветени на посочените по-горе три големи периода от историята на отношенията между Източноиндийската компания с английската и индийските политики, които отразяват етапите на трансформирането на компанията от чисто търговска организация в смесена властово-търговска. В заключението са формулирани изводи, до които авторът е стигнал в резултат на изследването, а също така е направен опит да се погледне на Източноиндийската компания (сама по себе си и в комплекса от нейните отношения с английската държава и индийските патримонии) като на елемент от създаващата се световна капиталистическа система. По тази причина данните в конкретното историческо изследване се разглеждат през призмата на две най-нови теории за капитализма като историческа система. Тъй като въпросното разглеждане не е основна задача на този труд, то е кратко. Но аз не смятам, че е възможно да го подмина, защото: първо, единствено то позволява, макар и сбито, скицирано, да се конкретизират изследваните процеси като елемент от създаващата се световна система и те да бъдат включени в рамките на най-новите теории и дискусии по проблемите на историята на капиталистическата система; и второ, то набелязва по-нататъшната програма на изследванията на автора върху проблематиката на Източноиндийската компания.